

Między nazwą sekwatywną a ekspresyvizmem – przypadek XVI-wiecznego *szwermera*

Between the sequative name and expressivism –
the case of a 16th-century *szwermer*

Abstract: This article is devoted to the lexeme *szwermer*, which is a Polonized form of the German noun *Schwärmer*, attested in various Polish-language texts of a religious nature written in the 16th century (including the postille of M. Luther). The aim of the article is to determine the meaning of the lexeme *szwermer* in this period and to try to answer the question whether this noun should be considered an example of a sequative name (names of believers and followers of religions and sects, identifying or non-identifying) or of expressivism (expressive appellative names of people). The considerations were based on a lexical-semantic analysis taking into account the frequency and textual extension of the lexeme. The analysis of the noun *szwermer* showed that in the 16th century literature it was an expressivism with a negatively evaluative function, the closest Polish equivalent of which was the noun *wartołeb*. Due to the origin of the lexeme, the need for comparative research was also indicated to complement the presented conclusions.

Key words: religious lexis of the 16th century, sequative names, expressivisms, Reformation

Abstrakt: Niniejszy artykuł jest poświęcony leksemowi *szwermer*, będącemu spolszczoną postacią niemieckiego rzeczownika *Schwärmer*, poświadczonemu w różnorodnych polskojęzycznych tekstach o charakterze religijnym powstałych w XVI w. (w tym w postylli Marcina Lutra). Celem podjętym w artykule jest ustalenie znaczenia leksemu *szwermer* w tym okresie i próba odpowiedzi na pytanie o to, czy rzeczownik ten należy uznać za przykład nazwy sekwatywnej (nazwy zwolenników i wyznawców religii i sekt, identyfikujące bądź nieidentyfikujące), czy ekspresyvizmu (ekspresywne apelatywne nazwy osób). Rozważania oparto na analizie leksykalno-semantycznej z uwzględnieniem frekwencji i ekstensji tekstowej leksemu. Przeprowadzona analiza rzeczownika *szwermer* wykazała, że w piśmiennictwie XVI w. był to ekspresyvizm o funkcji negatywnie wartościującej, którego najbliższym polskim ekwiwalentem był rzeczownik *wartołeb*. Ze względu na pochodzenie leksemu wskazano także na konieczność przeprowadzenia badań komparatystycznych, które będą uzupełnieniem przedstawionych wniosków.

Słowa kluczowe: leksyka religijna XVI wieku, nazwy sekwatywne, ekspresyvizmy, reformacja

Jedną z cech charakterystycznych XVI-wiecznych polemik religijnych oraz religijno-politycznych są długie wyliczenia składające się z nazw sekwatywnych, które nie były opatrywane żadnym komentarzem czy wyjaśnieniem. Nazwy sekwatywne rozumiem jako nazwy wyznawców i zwolenników religii oraz sekt. Wyróżniam dwa podstawowe ich typy: o charakterze identyfikującym, czyli wskazującym konkretną konfesję (np. *luter*, *papieżnik*, *rakowianin*), i nieidentyfikującym, mającym szersze znaczenie, zależne od kontekstu, a także pokazującym stosunek przedstawicieli różnych denominacji do siebie nawzajem (np. *apostatka*, *biegun*, *heretyk*) (zob. więcej: Michalska-Górecka, 2021, s. 18–19), np.:

[...] a iż sie onych starych kacerzów; **Aryanów¹**, **Eutychnów**, **Apolinarystów**, **Tymotejanów**, **Acefalów**, **Teodozjanów**, **Goanitów**, **Marcjanów** nauki [...] chwy-
cieli. (anonim, 1906, s. 572)

Indzie inákſze ſobie fákrámentarze imioná dáia/ biorąc ie ſobie kázdy od ſwey
ſekty autorá y przednieyszego Chorążego. Więć iedni **Kálwinifthe/** drudzy **Stán-
karyste/ Adeſſenáj** i ábo **przytomniſte/ Metámorphiſte/** y innych wiele/ ták że
y jam Luther ſwiadczy/ iż ſie ná dzieſięć ábo więcey ſekth rozerwali [...]. (anonim,
1561, k. [A4v])

Inną cechą utworów polemicznych są liczne ekspresywne apelatywne nazwy osób, zwłaszcza o negatywnym ładunku emocjonalnym, a zatem „nazwy (określenia) człowieka motywowane chęcią manifestacji emocji ze strony nadawcy, zawierające opartą na potocznym sposobie konceptualizacji rzeczywistości charakterystykę obiektu nazywanego oraz jego ocenę” (Rejter, 2006, s. 9). Z badań Artura Rejtera nad literaturą popularną wieków dawnych wynika, że ekspresywne apelatywne nazwy osób często określają „człowieka ze względu na jego religijność, zwraca się np. uwagę na problem odstępstwa od religii, bezbożność czy innowierstwo” (Rejter, 2006, s. 134). Liczne ekspresywizmy tego typu zawiera m.in. rękopiśmienny utwór polemiczny Jerzego Argiglobyna zatytułowany *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”* (poł. XVI w.), np. *chłoptas*, *kafarnaita*, *mięsał*, *świniotucz*, *świniopas*; *wartogłowscy doktorkowie*, *mędrzy świnięgo rozumu*, *warczące psy łotrowskie* (Argiglobyn, 1981–1984). Warto dodać, że Wojciech Ryszard Rzepka zwrócił uwagę na szczególnie duże natężenie ekspresywizmów w tym rękopisie (Rzepka, 1991, s. 491–492; por. Michalska-Górecka, 2020).

Nierzadko sekwatywy i ekspresywizmy występujące w XVI-wiecznych polemikach przeplatają się, dopełniając się wzajemnie. Wzmacniają tym samym negatywny wydźwięk tekstu. Zdarza się również, że zawarty w takim szeregu leksem jest trudny do przyporządkowania do jednego z tych dwóch typów słownictwa. Przykładem takiego leksemu jest rzeczownik *szwermer* użyty przez Marcina Kromera:

A przeto **Luteranowie**, **Hozyandryste**, **Melanchtoniſte**, **Zwingliani**, **Kalwiniani**,
Sakramentarzowie, **Nowokrzczeńcy**, **Anglikani**, **Szwermerowie**, **Pikarci**, Ruś, Hu-

¹ Wszystkie wyróżnienia w cytatach pochodzą od autorki.

sowie i wszyscy ini, którzy do nas tej nauki nie przynoszą, ale się odłączają [...].
(Kromer, 1554, s. 418)

Przywołany cytat zawiera wyliczenie, na które składa się 10 nazw sekwatywnych związanych z reformacją lub czeską prereformacją, nazwa państwa *Ruś* w funkcji sekwatywnej, a także leksem *szwermer*. Ze względu na to, że wszystkie te leksemy tworzą szereg, którego żaden z elementów nie został przez autora objaśniony, w pierwszej chwili wydawać by się mogło, że rzeczownik *szwermer* również jest przykładem nazwy sekwatywnej.

Celem podjętym w artykule jest ustalenie znaczenia leksemu *szwermer* i próba rozstrzygnięcia wątpliwości zawartej w tytule, a zatem czy rzeczownik ten należy uznać za przykład nazwy sekwatywnej czy ekspresywizmu. Prezentowane rozważania mają charakter wstępny. Niniejszy artykuł dotyczy zagadnień leksykalno-semantycznych, kolejny będzie poświęcony kwestiom translatorskim związanym z tłumaczeniem bądź nietłumaczeniem analizowanego leksemu o proveniencji niemieckiej w tekstach polsko- i angielskojęzycznych.

Nie był to leksem dobrze znany w XVI-wiecznej literaturze polskojęzycznej. W kartotece *Słownika polszczyzny XVI wieku* odnotowano zaledwie 8 jego użycie, bez podania znaczenia, gdyż jest to hasło jeszcze nieopracowane. Pojedyncze poświadczenia pochodzą z przywołanego już utworu Marcina Kromera (1554) *O nauce Kościoła świętego. Dworzanina z mnichem rozmowa czwarta i ostateczna*, a także z *Listów* Stanisława Orzechowskiego (1561), 2 poświadczenia – z *Katechizmu* Marcina Białobrzeskiego (1567), pozostałe 4 – z *Postylli domowej* Marcina Lutra (1574) przetłumaczonej prawdopodobnie przez Hieronima Maleckiego. Dodać trzeba, że było to pierwsze polskie tłumaczenie postylli Lutra, którą w oryginale wydano znacznie wcześniej, w roku 1544. Składające się na nią kazania reformator wygłaszał w swoim domu w Wittenberdze w niedziele i święta na początku lat 30. XVI w., spisał je jego sekretarz Veit Dietrich (Dietrich/Walter, 2011, s. 15–17). Pięć kolejnych poświadczeń analizowanego leksemu mogę wskazać z własnych lektur (ekscerpowanych w całości lub częściowo): z wspomnianych już – dialogu Kromera (1 poświadczenie) i postylli Lutra (2 poświadczenia), a także z *Historii o srogim prześladowaniu Kościoła Bożego* (Bazylik, 1567) będącej swobodnym przekładem antykatolickiego dzieła *Actiones et monimenta martyrum* Jana Crespina (Tazbir, 1989, s. 50) dokonany przez Cypriana Bazylika (2 poświadczenia). Wszystkie poświadczenia wynotowano z tekstów o charakterze religijnym. Znamienne jest to, że wśród wymienionych autorów są zarówno Luter, a zatem przywódca reformacji, czy pastor i teolog luterński Malecki oraz kalwinista Bazylik, jak i przeciwnicy reformacji w osobach Kromera, Białobrzeskiego i Orzechowskiego, co pozwala spojrzeć na leksem z perspektywy dwóch zwalczających się stron.

Dwie najwcześniejsze notacje leksemu *szwermer* w literaturze polskojęzycznej pochodzą z czwartej rozmowy dworzanina z mnichem Kromera (1554)². Sposób użycia leksemu przez tego autora nie przynosi jednak żadnej wskazówki interpretacyjnej dotyczącej jego zna-

² Powstały w połowie XVI stulecia cykl dialogów polemicznych Kromera można uznać za przełomowy pod względem liczby nazw sekwatywnych nowo wprowadzonych do polszczyzny. Na podstawie *Słownika polszczyzny XVI wieku* można stwierdzić, że dialogi te dokumentują ponad 40 nowych, wcześniej nienotowanych, nazw sekwatywnych, które w sposób bezpośredni lub pośredni nawiązują do reformacji. „Liczba ta z pewnością byłaby jeszcze większa, gdyby czwartą z rozmów, tak jak pozostałe, poddano pełnej ekscerpacji” (Michalska-Górecka, 2021, s. 276).

czenia, gdyż obydwie fragmenty mają ten sam schemat – leksem *szwermer* stanowi w nich element wyliczenia nazw sekwatywnych związanych z reformacją i czeską prereformacją użytych przez katolickiego polemistę w takim natężeniu w celu uwypuklenia jego negatywnego stosunku do nowych denominacji.

Dopiero późniejsze utwory przynoszą materiał pozwalający na analizę leksykalno-semantyczną. Białobrzesci w katechizmie (1567) twierdzi, że *szwermerowie* są uczniami Lutra (*BiałKat* 120v) i „ci śpokojného fumiemia miec niemoga: bo się im y tám y fám często tuła” (*BiałKat* 121; SPXVI). Na marginesie dodaje, że „Schwermerus tu zowie Sákramentarze/ wfzyfki” (*BiałKat* 121; SPXVI). W XVI w. nazwa *sakramentarz* mogła być rozumiana dwojako – w zależności od dosłownego bądź symbolicznego postrzegania sakramentu Eucharystii. W szerszym znaczeniu (z punktu widzenia katolików) sakramentarz to synonim zwolennika zarówno luteranizmu, jak i kalwinizmu, czyli po prostu reformacji, jako tego, który odrzucał realną obecność lub przeistoczenie Chrystusa w Eucharystii. W węższym (z punktu widzenia luteran) odnosi się do zwolennika jej szwajcarskich odłamów Eucharystię postrzegających tylko jako symbol (Masson, 1993, s. 257; Michalska-Górecka, 2021, s. 201–204). Wydaje się, że pisarz ten *szwermerów* utożsamia z sakramentarzami jako ogólnie zwolennikami reformacji, na co wskazuje dodanie w marginalnej uwadze zaimka *wszystek*. Konsekwencją takiego utożsamienia jest stwierdzenie, że *szwermerowie* są uczniami Lutra.

Do wskazanego rozróżnienia zakresu znaczeniowego nawiązuje Bazylik w *Historii o srogim prześladowaniu Kościoła Bożego* (tak jak katechizm Białobrzesciego wydanej w 1567 r.). Opisuując prześladowania zwolenników reformacji przez Kościół katolicki, ukazuje *szwermerów* i sakramentarzów z punktu widzenia katolików, odwołując się do konkretnych elementów ich doktryny:

A on rzekł/ y owfżem wiem/ iżeście wy **Szwermerowie y facramentárze/** ktorzy niechcecie iftotney bytności ciała Kryfťufowego przy wieczerzey wyznáwáć/ a przeto iefťeście Heretykowie/ a niemaćie być do żadney rozmowy przy przypufzczeni/ poniewáz z heretykami niemamy fię difputowáć. (Bazylik, 1567, k. 373)

W związku z rozróżnieniem Bazylika podana przez Białobrzesciego informacja na temat tego, że *szwermerowie* to uczniowie Lutra, nie wydaje się sprzeczna z tym, co w listach kilka lat wcześniej pisał Orzechowski (1561). Według niego bowiem Luter *szwermerami* nazywał zwolenników pewnego odłamu powstałego w łonie reformacji, których uznawał za swoich przeciwników. Jako miejsce jego wyodrębnienia się pisarz wskazał Szwajcarię:

Przeto chycili fye Berengáriufzá/ pofzli zá Zwingliufzem: kthore to kácerťtwo fżpetne (Márcin Luther w fwoich Kfygách názwał **Szwermer/** to iefť kotki we łbie) pierwey w Szwáycárzech fżczepił y rozmnożył: ták iż fye była rozdwoitá ná dwoię wfzythká Szwáycerfka ziemiá. (Orzechowski, 1561, s. f)

Orzechowski nawiązuje do węższego rozumienia nazwy *sakramentarz*. Przywołani katolicycy polemisci, używając leksemu *szwermer*, odwołują się do odmiennego rozumienia nazwy *sakramentarz*.

Zarówno Orzechowski, jak i Białobrzelski próbują przybliżyć polskiemu czytelnikowi nowe słowo. Pierwszy z nich podaje krótkie wyjaśnienie leksemu *szwermer* w postaci wyrażenia *kotki we łbie*. Wykorzystuje w ten sposób metaforyczne znaczenie rzeczownika *kotka* rozumianego jako 'bezeceństwo, szaleństwo, głupota' (7)³. *Kotki we łbie* można było np. drzeć lub wypędzać (SPXVI). Drugi twierdzi, że *szwermerowie* po polsku zwą się *wartołby* (*BiałKat* 120v; SPXVI).

Wszyscy trzej katolicycy autorzy (Kromer, Białobrzelski, Orzechowski), a także Bazylik posługują się charakteryzowanym rzeczownikiem, uwypuklając jego negatywne konotacje. Negatywne konotacje leksemu potwierdzają fragmenty Lutrowej postylli w przekładzie Maleckiego (1574), w których mowa o: *szwermerach a wartołbach* jako *obłądliwych duchach i fałszywych nauczycielach* (Luter/Malecki, cz. I, k. 50, podobnie Luter/Malecki, cz. III, k. 4, cz. III, k. 41); *szwermerach i rottach*, tj. zwolennikach sekt (Luter/Malecki, cz. I, k. 127); czy też *księgach szwermerów i obłądliwych nauczycielów*, którymi są *nowokrzęci i sakramentarze* (Luter/Malecki, cz. II, k. 298). Reformator porusza także kwestie dogmatyczne, twierdząc, że *sakramentarscy szwermerowie a bluźnierze* podobnie jak *Zwingliusz i jego zgromadzenie* w *Wieczery Pańskiej* widzą *tylko chleb i wino*:

[...] SácráméntárŹczy **Szwermerowie** á Bluźnierze przeciwko Swiętości Wieczery PáńŹkiej czynią/ yáko yeŹt Zwinglius/ y yego zgromádzenie/ ktorzy [...] mowią/ Nie ináczey yedno yákoby tá m nic inŹzego nie było/ tylko Źczery Chleb y Wino. (Luter/Malecki, 1574, cz. II, k. 260v)

Leksem *szwermer* jest spolszczoną postacią zaczerpniętego z niemieckiego oryginału rzeczownika *der Schwärmer*.

Kazimierz Kolbuszewski w monografii *Postyllografia polska XVI i XVII wieku* stwierdza, że Malecki jako tłumacz postylli Lutra „idzie za tekstem wiernie, dbając jednak i o czystość językową: określenia mogące być polskiemu czytelnikowi niejasne, stara się [...] wytłumaczyć” (Kolbuszewski, 1921, s. 137). Jako przykład podaje dodanie do rzeczownika *szwermer* rzeczownika *wartołeb*. Samuel B. Linde leksemy *wartogłów*, *wartogłowiec* i *wartołeb* objaśnia jako 'mózgowiec, wichrowata głowa', są to według niego kalki niemieckich rzeczowników *Wirkkopf*, *Schwindelkopf*⁴ i *Rappelkopf* (SL, s. 224)⁵. Polskie *composita* oparte na przymiotniku *wartki* (zob. Boryś, 2006, s. 679) i rzeczownikach *głowałeb* nie miały w polszczyźnie XVI w. dużej frekwencji, odznaczały się jednak znaczną ekstensją tekstową

³ Por. podznac. b) „*pejor. Przewisko dla innowiercy (1): Wyrażenie: »drapiąca kotka« (1): dla tego ich [luteranów] [...] zowie/ grube pnie/ proźne kłoce/ hárde Olbrzyny/ drápiące kotki ReszPrz 66» (SPXVI).*

⁴ W haśle słownikowym także błędnie *Schindelkopf* (SL, s. 224).

⁵ Podobnie w słowniku Krzysztofa C. Mrongowiusza (Mrongowiusz, 1835, s. 565).

(zob. SPXVI, kartoteka). Według słownika Calepina (1588) natomiast leksem *wartogłów* jest polskim odpowiednikiem łacińskiego *perturbator* (SPXVI, kartoteka)⁶.

Użyty przez Lutra rzeczownik *Schwärmer* był i wciąż jest wieloznaczny. Krzysztof C. Mrongowiusz w słowniku niemiecko-polskim podaje trzy jego znaczenia, przy czym już pierwsze z nich, poprzez dobór synonimów składających się na definicję, uwidacznia znaczną polisemiczność: 1. ‘marzyciel; cf. marzeniec, szumiłeb, bałamut, fantastyk, fanatyk, człek chymerycznymi karmiący się myślami; cf. świętoszek, nabożniś’; 2. ‘hulacz, debosz, nocny ptaszek (*Nachtschwärmer*)’; 3. ‘szermiel, rasa mała wężykiem biegająca’ (Mrongowiusz, 1854, s. 677)⁷. Reformator posługiwał się także rzeczownikiem abstrakcyjnym *Schwärmerei*, który według słownikarza można objaśnić jako ‘marzycielstwo, mrzonki, marzydło, przywidzenie, urojenie, fanatyzm’, w znaczeniu religijnym („in der Religion”) natomiast – jako ‘przewrotna zagorzałość w rzeczach wiary, wiara w fałszywe natchnienia i objawienia, bałamutny myślenie sposób, bałamuctwo’ (Mrongowiusz, 1854, s. 677). Jego polskim odpowiednikiem była postać *szwermeryja*, którą dokumentuje wspomniany utwór Bazylika⁸. Pełne spektrum wieloznaczności obydwu rzeczowników ujawnia się po zestawieniu ich z etymonem *Schwarm*, który uwypukla znaczenie mnogości – ‘rój, kupa, tłum, zgraja, ciżba, gromada, hurm, tłuszcza, rzesza, chmara, mnóstwo; cf. szarańcza’ (Mrongowiusz, 1854, s. 677).

Rzeczownik abstrakcyjny *Schwärmerei* po raz pierwszy pojawia się w broszurach reformatora już w latach 20. XVI w. (Ritter i in., red. 1992). Prawdopodobnie Luter ukuł go na swoje potrzeby (Nelson i Hinlicky, red., 2017, s. 21). Obydwoma leksemami – *Schwärmerei* i *Schwärmer* – posługiwał się w znaczeniu metaforycznym, swoich protestanckich przeciwników określając jako roje pszczoł lub szarańczy. Luter „[u]żył tej metafory zaczerpniętej z natury, aby połączyć swoich przeciwników z koloniami latających owadów w ruchu, oczerniając swoich przeciwników, jednocześnie ostrzegając i strasząc swoich wyznawców” (Nelson i Hinlicky, red., 2017, s. 21)⁹. Było to bardzo nośne porównanie, które ewokowało niepokój związany z olbrzymią liczbą owadów latających w grupie w sposób pozornie nieuporządkowany (Nelson i Hinlicky, red., 2017, s. 21; por. Ritter i in., red., 1992).

Analiza leksykalno-semantyczna rzeczownika *szwermery* pokazuje, że w polskojęzycznym piśmiennictwie XVI w. był to ekspresywizm o funkcji negatywnie wartościującej (więcej na temat tego typu ekspresywizmów zob. Rejter, 2006, s. 193–202), którego najbliższym polskim ekwiwalentem byłby rzeczownik *wartołeb*. Ekwiwalent ten proponują autor Biało-brzeski czy tłumacz Malecki. Pozostali wspomniani autorzy używają leksemu *szwermery* w taki sposób, że jasne jest tylko to, iż jest to obelga wyrażająca ironiczny lub pogardliwy stosunek autora. Konkretnie znaczenie tego leksemu trudno byłoby jednak doprecyzować na podstawie cytowanych źródeł.

Charakteryzowany leksem bywa zestawiany z nazwą sekwatywną *sakramentarz* bądź dookreślany przymiotnikiem *sakramentarski*, co niekiedy zbliża jego użycie do funkcji na-

⁶ Więcej na temat tych trzech leksemów zob. Michalska-Górecka, 2020, s. 28; Rzepka, 1991, s. 489.

⁷ Znaczenia te uwzględniono także we współczesnym słowniku języka niemieckiego (*Schwärmer*: 1. ‘ćma’, 2. ‘fajerwerk’; *Schwärmer*: 1. ‘marzyciel’, 2. ‘fantasta’) (PONS, b.d.).

⁸ Np. „[...] á buntowniki y kacerzmi ie nazywáiąc/ y kazał im z ich **Szwermeryą** [...] do dyabła iść [...]” (Bazylik, 1567, k. 372v).

⁹ „He used this nature metaphor to connect his adversaries to colonies of flying insects on the move – vilifying his opponents, while warning and frightening his followers”.

zwy sekwatywnej o charakterze identyfikującym. Jego znaczenie było jeszcze dość niestaбилnie: według jednych (Orzechowski, Bazylik) odnosił się do konkretnego reformacyjnego odłamu, dla innych (Białobrzewski) był synonimem zwolenników Lutra, czyli reformacji w ogóle, co wiąże się z dwójakim (szerokim i wąskim) rozumieniem nazwy *sakramentarz*, warunkowanym katolicką lub innowierczą perspektywą.

Ponieważ granica między ekspresywizmem a nazwą sekwatywną o charakterze nieidentyfikującym jest dość płynna, wydaje się, że leksem *szwermer* można by rozpatrywać jako sekwatyw o takim właśnie charakterze. Jego znaczenie jest jednak zbyt ogólne i rozmyte, w związku z czym trudno wpisać go w klasyfikację składającą się z 7 grup, które wyodrębniłam ze względu na sposób konceptualizacji problemu odmienności religijnej¹⁰.

Prezentowaną analizę ogranicza niewielka liczba poświadczeń leksemu *szwermer* (zaledwie kilkanaście), dlatego kluczowe wydaje się szczegółowe przebadanie pod tym kątem polskojęzycznej postylli Lutra. Poza tym utwór ten dokumentuje znaczenie najbliższe pierwotnego znaczenia leksemu. Co ciekawe, pierwsze polskie notacje rzeczownika są o dwie dekady wcześniejsze od polskiego wydania postylli Lutra, wszedł on więc do polszczyzny inną drogą. Wydaje się, że leksem nie był używany w kolejnych stuleciach. Z późniejszych słowników notuje go tylko słownik Mrongowiusza, zarówno w części niemiecko-polskiej (o czym była mowa), jak i polsko-niemieckiej, m.in. jako odpowiednik polskich rzeczowników *szumiłeb* i *szumimózg* (Mrongowiusz, 1835, s. 521).

Według Kolbuszewskiego postylla Lutra w translacji Maleckiego „nie cieszyła się [...] powodzeniem” (Kolbuszewski, 1921, s. 137), być może dlatego kolejny raz wydano ją dopiero w roku 1883, w 400-lecie urodzin inicjatora reformacji (Luter, 1883). Nowy przekład zaproponowano w roku 2011 (Dietrich/Walter, 2011). Istotne jest więc zbadanie, w jaki sposób niemieckie *Schwärmer* zostało oddane w tłumaczeniach powstałych po wybrzmieniu reformacji. Zagadnienie to zostanie podjęte w odrębnym artykule.

W polskojęzycznej literaturze przedmiotu szwermerowie to inaczej marzyciele lub entuzjaści. Według wydawców dialogów Kromera szwermerami Luter określał „radykałnych reformatorów w rodzaju mistycyzujących spirytualistów, antytrynitarzy i anabaptystów sprzeciwiających się chrztowi dzieci i nauce o realnej obecności ciała i krwi Chrystusa w sakramencie Wieczerzy Pańskiej” (Dąbkowska-Kujko i Kociumbas, 2021, s. 540).

Leksem *marzyciel* wskazywałby na znaczenie bliskie Lutrowi w postylli, nie był jednak znany polszczyźnie XVI w. (choć funkcjonował już czasownik *marzyć*, m.in. w znaczeniu ‘roić, fantazjować, pleść głupstwa’; SPXVI). Leksem *entuzjasta* natomiast funkcjonował w tym czasie jako nazwa sekwatywna (identyfikująca). SPXVI definiuje go następująco: ‘członek sekt głoszących naukę wywoływania za pomocą modlitwy stanu duchowego zw. entuzjazmem religijnym’, w IV w. odnoszono go do wyznawców sekt eucharystów i mes-

¹⁰ Klasyfikacja ta przedstawia się następująco: 1. nazwy wyrażające odstępstwo od wiary, wyłamanie, rozłam na tle dogmatycznym, np. *kacarz*, *schizmatyk*, *sektarz*; 2. uwyppuklające zmianę wiary, np. *nowak*; *nowowierca*; 3. ukazujące innowierców jako pogan, czyli wyznawców wielu bogów, np. *bałwochwalca*, *etnik*, *grecka*; 4. ukazujące innowierców jako tych, którzy szerzą nieprawdziwą naukę, np. *biegun*, *bluźnierz*, *fałsznik*; 5. ukazujące przeciwników danej wiary utworzone przez zaprzeczenie, np. *antychryst*, *antyromanista*; 6. nawiązujące do porzucenia lub odrzucenia jakiegokolwiek religii, np. *ateista*, *nihilista*; 7. ukazujące innowierców jako tych, którzy błędzą w kwestiach wiary, np. *błądźdarz* (Michalska-Górecka, 2021, s. 233–234).

salian, w wieku XVI – m.in. do zwolenników przywódcy wojen chłopskich w Niemczech Tomasza Müntzera. Na reaktywację tego odłamu wskazuje także Hervé Masson, pisząc, że korzenie entuzjastów sięgają starożytności, „była to wtedy pejoratywna nazwa, której używano wobec ludzi mających się za nawiedzonych”, w XVI stuleciu nazywano tak niektóre grupy anabaptystów, a w kolejnych wiekach również kwakrów (Masson, 1993, s. 117). Średniowieczne ruchy traktowane jako „spirytualistyczne” miały swych kontynuatorów w różnych odłamach reformacyjnych, m.in. w anabaptystach,

Luter określił te różne kierunki po prostu jedną wspólną nazwą: *Schwärmer* (marzyciele, fantaści). Wydaje się jednak, iż chodzi tu o więcej kierunków, które powstały niezależnie jeden od drugiego, lecz w konsekwencji wzajemnie na siebie oddziaływały. W każdym razie nie należy wątpić w samodzielne powstanie anabaptyzmu w Zurychu. (Tüchle i Bouman, 1986, s. 74–75)

Dla inicjatora reformacji „ucieleśnieniem marzyciela” stał się Andreas Karlstadt (Dąb-kowska-Kujko i Kociumbas, 2021, s. 540). Ten pochodzący z Wittenbergi teolog początkowo był przyjacielem i obrońcą Lutra, z czasem jednak przystąpił do anabaptystów, następnie zaś w Szwajcarii ze Zwingliuszem i innymi stworzył konfesję sakramentarzy (Masson, 1993, s. 164). W polszczyźnie XVI stulecia jego zwolenników określano niekiedy *karolstadyjanami* (zob. SPXVI).

Podsumowując niniejsze rozważania będące wstępem do badań komparatystycznych, trzeba podkreślić, że przytoczone polskie odpowiedniki analizowanego leksemu pochodzące z XVI-wiecznych tekstów źródłowych oraz z literatury przedmiotu nie mają – jak się wydaje – tego polemicznego symbolicznego pazura, który w angielskiej literaturze przedmiotu został określony jako „symbolic sting” (symboliczne ukłucie, ale też żądło) (Nelson i Hinkelley, red., 2017, s. 21, 23). Luter był przecież nie tylko kaznodzieją, ale także tłumaczem Biblii, co musiało znacząco wpływać na jego świadomość językową.

Na zakończenie warto wspomnieć, że analizowany rzeczownik niejako przypomniła ostatnio Olga Tokarczuk w wydanej w 2022 r. powieści *Empuzjon*. Ważnym elementem fabuły jest nalewka o nazwie *Schwärmerei* będąca de facto trunkiem przygotowywanym z grzybów o właściwościach halucynogennych powodujących urojenia, którą regularnie spożywają kuracjusze Görbersdorfu¹¹.

¹¹ Według recenzenta książki, teoretyka kultury Tomasza Kozaka, jej „[n]azwa pochodzi od czasownika *schwärmen* oznaczającego ‘rojenie’. Słowo to z jednej strony odnosi się do ‘rojeń’, ‘marzeń’ i ‘wymysłów’, a z drugiej do ‘rojów’ – ludzi wylegających na ulice, żołnierzy rozsypujących się w tyralierę itp. W kontekście politycznym rzeczownik *Schwärmerei* został spopularyzowany przez Lutra w celu stygmatyzacji buntów chłopskich. Chłopi ci bowiem byli rzekomo opętani przez groźne urojenia. Pod koniec XVIII w. określeniem tym zaczęto piętnować rewolucyjny fanatyzm, później zaś każdy radykalizm polityczny” (Kozak, 2022).

Źródła

- anonim, (1906). *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Wyd. J. Czubek. Kraków.
- anonim, (1561). *Wizerunek fałecznego i ducha, i nauki, i pisma tych to od Lutera poczwyszy aż do dzisiejszych nowoewangelików [...]*. Kraków. <https://tinyurl.com/4zrntn8c> [dostęp: 15.05.2023].
- Argiglobyn, J. (1981–1984). *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”*. Wyd. W.R. Rzepka i W. Wydra. *Slavia Occidentalis*, 38, 117–134; 39, 135–161; 40, 109–130; 41, 63–89.
- Bazylik, C. (1567). *Historia o srogim prześladowaniu Kościoła Bożego [...]* [Brześć] 1567. <https://polona.pl/preview/c6e63b01-1efa-4573-a53a-b738a196cfe7> [dostęp: 11.06.2023].
- Dietrich/Walter – Dietrich, V. (2011). *Kazania ks. dra Marcina Lutra. Postylla domowa. Nowy przekład*. Przekł. i wstęp M. Walter. (Z przedmowy wydawcy z 1862 r. do [podwójnej] Postylli domowej (Ernst Ludwig Enders, Frankfurt nad Menem), s. 15–17). TTL Clinical Marcin Walter.
- Kromer, M. (1554). *O nauce Kościoła świętego. Dworzanina z mnichem rozmowa czwarta i ostateczna*. [Kraków] 1554. W: *Marcina Kromera rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554)*. (1915). Wyd. J. Łoś. Akademia Umiejętności.
- Luter/Malecki – Luter, M. (1574). *Postylla domowa, to jest kazania na ewangelie niedzielne y przednieszne święta...* Przeł. H. Malecki. Królewiec. <https://polona.pl/preview/4ce4b5eb-b2d5-45c3-9c8f-7d76e8b3f150> [dostęp: 3.03.2023].
- Orzechowski, S. (1561). *Listy*. [Kraków]. <https://spixvi.edu.pl/korpus/teksty/OrzList/> [dostęp: 20.04.2023].

Słowniki

- Boryś, W. (2006). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.
- SL – Linde, S. B. (1860). *Słownik języka polskiego* (wyd. 2, t. 6). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mrongowiusz, K. C. (1835). *Dokładny słownik polsko-niemiecki krytycznie wypracowany*. Gebrüder Bornträger. <https://polona.pl/preview/5c474fa2-6f0d-4494-8a94-af5e4f231697>
- Mrongowiusz, K. C. (1854). *Dokładny niemiecko-polski słownik*. Gebrüder Bornträger <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/426856?id=426856>
- PONS (b.d.) – Pobrano 20 maja 2023 z: <https://pl.pons.com/t%C5%82umaczenie/niemiecki-polski/Schw%C3%A4rmer>
- SPXVI – M. R. Mayenowa i in. (red.). (1966-). *Słownik polszczyzny XVI wieku* (t. 1–37). Ossolineum, (t. 38–39, z. 1–3). IBL PAN. online: <https://spixvi.edu.pl/wersja-cyfrowa/>; kartoteka SPXVI w Toruniu.

Literatura

- Dąbkowska-Kujko, J., Kociumbas, P. (wyd. i oprac.). (2021). M. Kromer, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*. Towarzystwo Naukowe KUL (objaśnienia).
- Kolbuszewski, K. (1921). *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*. Polska Akademia Umiejętności.
- Kozak, T. (2022). *Co robić, jeśli nie chcemy kisać w apolitycznej grzybni [recenzja nowej książki Olgi Tokarczuk]*. <https://krytykapolityczna.pl/kultura/czytaj-dalej/empuzjon-olga-tokarczuk-recenzja/>
- Luter, M. (1883). *Dra Marcina Lutra Postylla domowa*. Towarzystwo Ewangelickie Oświaty Ludowej. <https://polona.pl/preview/c21a6700-f063-4079-bfb3-dc558f5df071>.
- Masson, H. (1993). *Słownik herezji w Kościele katolickim*. Przeł. B. Sęk. Wydawnictwo „Książnica”.

- Michalska-Górecka, P. (2020). Fragment rękopiśmiennego utworu *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”* (poł. XVI wieku) Jerzego Argiglobyna w kontekście reformacji. Nazwy sekwatywne i nazwy własne. *Poradnik Językowy*, 10, 20–30.
- Michalska-Górecka, P. (2021). *Muncerianie, rakowianie, tropiści. Nazwy sekwatywne w polszczyźnie XVI wieku*. Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Nelson, D. R., Hinlicky, P. R. (red.). (2017). *The Oxford encyclopedia of Martin Luther* ([hasło] *Opponents, Protestant (Schwärmerei)*). Oxford University Press.
- Rejter, A. (2006). *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ritter, J., Gründer, K., Gabriel, G. (red.). (1992). *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (t. 8, [hasło] *Schwärmerei*). Schwabe Verlag. https://www.schwabeonline.ch/schwabe-xaveropp/elibrary/start.kav#/text/hwph_productpage?_ts=1749029031624
- Rzepka, W. R. (1991). Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna (poznaczyka) z połowy XVI w. W: S. Gajda (red.), *Onomastyka, historia języka, dialektologia. Księga pamiątkowa ku czci prof. dr. Henryka Borka (1929–1986)* (s. 487–494). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tazbir, J. (1989). Elżbieta I Tudor w opinii staropolskiej. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 34, 49–70.
- Tokarczuk, O. (2022). *Empuzjon*. Wydawnictwo Literackie.
- Tüchle, H., Bouman, C. A. (1986). *Historia Kościoła* (t. 3: 1500–1715). W: L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles (red.), *Historia Kościoła* (t. 1–5). Przeł. J. Piesiewicz, T. Szafrński, M. Tarnowska, R. Turzyński. Instytut Wydawniczy Pax.